

СВІТ ЛЮДСЬКИХ БАЖАНЬ У НАРОДНІЙ КАЗЦІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Леся Мушкетик

УДК 398.21(477.85/.87)

У статті на матеріалі казкової традиції українців та угорців Українських Карпат розглядається один з основоположних концептів наївної картини світу людини — концепт «бажання». Світ бажань у народній казці відображає основні загальнолюдські мрії, зокрема прагнення досягнути щастя, яке для кожного має своє значення — життєві блага, влада, одруження, установа соціальної справедливості, збереження молодості та здоров'я тощо. Людські мрії там здійснюються у формі казкової фантастики.

Ключові слова: Українські Карпати, концепт «бажання», життєві блага, влада, одруження.

In the article based on the materials of the Ukrainian Carpathians' fairy-tale tradition of the living there Ukrainians and Hungarians examined is one of the fundamental concepts of a naive picture of a man's world - a concept of desire. The world of desires in a fairy-tale represents the basic universal dreams and aspirations, in particular a pursuit of happiness which could be differently understood as a welfare, a power, a marriage, a social adjustment, a youth and health maintenance, etc. The human desires come true in a form of a fairy-tale fantasy.

Keywords: the Ukrainian Carpathians, concept of desire, pursuit of happiness, welfare, power, marriage.

Одним із регіонів, де зберігся казковий епос і де перетнулися традиції різних спільнот, є Українські Карпати. Багатий оповідний матеріал краю дозволяє провести цікаві спостереження над одним із основних антропоцентричних концептів наївної картини світу людини — концептом «бажання».

У поетичній формі казка відображає реалізацію головних бажань і мрій людини, її основні прагнення. Олександр Дей писав: «Жоден жанр усної поетичної творчості не розкриває таких безкраїх просторів для людської уяви і фантазії, як народна казка. Протягом віків вона вгамовувала тугу трудової людини за бажаним, але недосяжним, відгукувалася на її вічний подвиг до надзвичайного, небуденного, на її прагнення до пізнання невідомого, на її гаряче бажання переступити межу можливого у стосунках з природою, в соціальних відносинах і трудовій діяльності» [6, 3].

У чарівній казці герой завжди реалізує свої прагнення через подолання величезних труднощів і перепон. І робить це завдяки тому, що має велику **силу бажання**, віру в його реалізацію і відповідно могутню **силу волі**, які він ще більше загартовує під час виконання важких завдань і поєдинків із ворогами. Адже труднощі, з якими зіштовхується людина на шляху

реалізації сильного бажання, ще більше підсилюють його, мобілізують на досягнення.

Героя спонукають позитивні, благородні цілі, саме це допомагає йому їх звершити. До того ж він отримує те, що хоче — одружується з коханою, а на додачу й те, що за казковою логікою потрібно людині для щастя — царство чи півцарства, чарівні предмети й тварини тощо, тобто він отримує все, що тільки може побажати.

Немає такої людини, яка б не бажала *щастя*. Події майже кожної казки починаються з того, що герой вирушає у світ: «*йдемо світом щастя шукати*»; «*куди мені йти, аби щастя-гаразду знайти*»; «*йти пробувати/шукати щастя*» тощо. Це загальне місце часто повторюється в казці. Під пошуками щастя тут розуміється різне — пошуки матеріальних статків, кохання, подружньої пари, отримання життєвого досвіду, знань, ремесла, випробування власних сил тощо. В українських народних піснях козак, якому «нічого їсти — голодом сидіти» просить у матері пустити його «погуляти, доленьки шукати».

Та поняття щастя в людей буває різним. У казці «Три персні» батько, помираючи, дає кожному синові персня, кинувши який, сповнюється одне бажання. Старший брат, на перший погляд, розумно використовує батьків дар, позбавляючи бідних дітей від фізичної вади

(адже вони були горбатими). Вони годують за це свого благодійника все життя, але від тяжкої праці біда до них знову повертається. Побачивши це, брат умирає від жури. Другий брат пошкодував персня, коли тонув, і тому загинув. А третій допоміг людям — зупинив бурю та її наслідки. На запитання, чому він не захотів стати багатим, герой відповів: «Хіба можна бути щасливим серед нещасливих? Тепер чую себе найбагатшим, бо зробив для всіх добро. З того часу люди не давали йому бідувати — хто як міг допомагав молодшому брату» [9, 224].

У казці стверджується, що найвищою людською цінністю є бажання робити добро людям, допомагати їм, хоча це не дає матеріальних статків, але приносить людині духовне багатство — дяку й добре ставлення від інших людей, за добро людина отримує добро.

Для здійснення своїх бажань треба докласти зусиль, нічого у світі не дається даремно — ця думка втілюється в мотиві про нерозумних або заздрісних братів чи сестер, які хочуть мати всі блага задарма. Через свою легковажність і прагнення до «красивого життя» в дорозі затримуються безвідповідальні старші брати, які забувають про мету своєї подорожі, спокусившись дармовим пригощанням.

Негативні персонажі казок — царі, королі, цесарі — прагнуть здійснювати свої бажання чужими руками, вони посилають героя на пошуки чарівних тварин і предметів, часто на вірну смерть, самі нічим не ризикуючи. Та вони їм не дістаються, а опиняються в героя, який їх здобуває ціною власних зусиль.

Людина прагне більшого й більшого, їй завжди чогось бракує. Ця думка звучить у сповненій глибокої мудрості угорській казці «Сорочка задоволеної (щасливої) людини» із циклу казок про угорського короля Матяша.

Казка починається традиційним казковим зачином, далі згадується добрий і справедливий король. У деяких варіантах звучить ім'я короля Матяша (тут ідеться про Матяша справедливого, який правив країною в XV ст. і який у людській пам'яті залишився як мудрий і справедли-

вий, захисник бідних). Короля тут зображено як людину з тонкою душевною організацією, що близько бере до серця біль інших, хоче покращити життя своїх підданих. Він вихований мудрою нянькою як «людяна людина». Через це він і захворів дивною хворобою — його охопив великий сум (у наш час це б назвали депресією). Аби вилікуватися, він вирушає на пошук сорочки вдоволеної (щасливої) людини.

У казці під час блукань короля розкривається сутність людської природи, логіка людського розуму — люди, навіть маючи всього вдосталь, однаково залишаються невдоволеними, вони думають не про те хороше, що в них є, а про не, чого в них немає. Вони нібито шукають привід для свого нещастя й насолоджуються ним. Це властиво всім людям, адже король обходить усі верстви населення й ніде не знаходить вдоволених своїм становищем. Піддані скаржаться на малий заробіток, тяжке життя, великі податки тощо. Ставлення короля до цих скарг виявляється в іронічних зауваженнях — «не можуть достатньо красти», «не достатньо м'яка постіль у солдат», у загальних місцях для позначення переситу багатих — «не достатньо білий хліб у панів». Усім чогось бракує, священику — грошей на новий дзвін, селянину — пшениці з урожаю, судді — нової дороги тощо. Усі чогось хочуть, вимагають від короля.

Вдоволеною в казці є лише одна людина — бідний дроворуб, який весело працює, незважаючи на нестатки. Він щасливіший від самого короля і навіть жаліє його — «О, ти бідолашний друже! Мені шкода тебе від усього серця, та в мене немає сорочки». Дроворуб розстібує свитку... Король вражений у саме серце — як може бути щасливою людина, яка не має навіть сорочки на тілі!

У казці звучить думка, що щастя не треба шукати, на нього не треба полювати, про нього не треба розмірковувати, його треба лише розпізнати — воно — в самій людині, яка вміє насолоджуватися життям і сприймати його таким, яким воно є. Бідний дроворуб вдячний Богові за все, що має — за роботу, за хліб, за

саме існування. Те, що інший розцінив би як приниження (йому дістаються рештки м'яса здохлої худоби), він уважає вдачею, везінням. І чогось більшого, кращого не бажає. **Щастя в нас самих**, треба вдовольнитися малим, цінувати, любити життя й дякувати Богові за все, що маєш — ось висновок казки. Сорочка щасливої людини, якої немає в самої людини, символізує те, що справжнє щастя полягає в придбанні не матеріальних, а духовних благ, воно в самому ставленні до життя. М. Монтень писав про це: «Кожному живеться добре чи погано залежно від того, що він сам з цього приводу думає. Задоволений не той, кого інші вважають задоволеним, а той, хто себе таким вважає. І взагалі, істинною і суттєвою тут можна вважати лише власну думку цієї людини.

Доля не приносить нам ні зла, ні добра, вона подає лише сирий матеріал того й іншого, а також насіння, здатне запліднити цю матерію. Наша душа, більш могутня у цьому плані, ніж доля, використовує і вживає їх на власний розсуд, будучи, таким чином, єдиною причиною і розпорядником свого щасливого чи нещасливого стану» [12, 64, 65].

Недарма в різних релігійних, містичних ученнях, сучасних психологічних настановах ідеться про **вдячність**, яку має відчувати людина до Бога, Всесвіту, буття загалом, має вчитися дякувати за подаровану їй радість існування, сприймати навколишній світ як великий дар буття. На думку Г. Сковороди, «вдячна воля» є джерелом «світлого смислу» людських діянь: «Гей, учися самої вдячності. Вчися, сидячи вдома, буваючи в дорозі, засинаючи й прокидаючись. Хай буде вона тобі найсолодшим і вечірнім, і раннім, і обіднім шматком!» [18, 111].

Бажання бувають дуже сильними, людина часто не в змозі протистояти їм. Вони засліплюють її, змушують втрачати відчуття реальності, в її думках лише одне устремління, що, природно, добром не закінчується. Так, в угорській казці за мішок золота пастух, хоч і дуже боїться змія-королевича, видає його таємницю чарівникові. Жадібний старший брат у сюжеті про золотоволосих близнюків ладен убити невинних

дітей, аби лише отримати золотоперого чарівного птаха. Жадібний багач не може спинитися, збираючи гроші, а тому й гине.

Отже, людські бажання можуть слугувати людині як джерелом щастя, так і нещастя. Прикладом цього є казка «Як чоловік кумувався зі смертю» (СУС 382), де бідний чоловік раптово забагатів і отримав усе, чого прагнув — славу, багатство, гроші, але щасливим від того не став, його бажання дедалі зростали й множилися, усе перестало його задовольняти.

В угорській казці «Циган, якому всього було мало» циган, що вночі впав у ковбаню, слізно просить у Бога лише одного — визволити його з ями. Бажання здійснюється, і він опиняється біля циганського шатра. Однак циган одразу запрагнув більшого — поїсти, випити, шовкової постелі, далі грошей, слугу тощо. Зрештою, він стає королем і висловлює бажання лишитися ним назавжди. Та один із міністрів зауважує — ніщо не існує вічно, лише милосердний Бог на небі. Тоді циган висловлює бажання стати Богом і жити вічно, та це суперечить законам природи. У цю саму мить циган знову опиняється в брудній ковбані.

Подібною є українська казка «Про діда, що носив глину мішком». Її мораль узагальнена в дотепних словах: «Як хоч бути божком, то носи глину мішком».

Здійснення бажань нерозумних та жадібних людей не призводить до добра — ця думка звучить в українській казці «Як бажаєш — бажай мудро». Старим дідові й бабі пропонують загадати три бажання. Дід хотів просити міцного здоров'я, а баба — багатства. Та дід закашлявся і встиг побажати лише кишки з гречаною крупою. Дід був задоволений, а баба почала сваритися. Спересердя дід побажав, аби кишка повисла бабі з носа. Тож бабі нічого не лишалося, як наостанок попросити в мари, щоб кишка зникла з очей. Так і сталося. Засумували дід і баба, що не вдалося поїсти кишки з гречаною кашею.

В угорському каталозі казок (МНК 750 I*) є подібний сюжет під рубрикою «Ковбаса».

Здійснення нібито природних бажань за будь-яку ціну також призводить до нещастя. В українських та угорських казках таким жагучим бажанням для дівчини є одруження, вона бачить, що всі її подруги мають чоловіків чи коханих, тож і вона просить у Бога, вірніше, каже спересердя, мовляв, хочу бодай якогось коханця — хоч старого, хоч кривого, хоч самого чорта; в угорських — хоча б одноногого чи з кінськими ногами. Так і стається, коханий справді виявляється чортом і намагається забрати дівчину із собою до пекла.

Таким чином, як самі бажання, так і їх здійснення може приносити людині муки й страждання.

У східній філософії зречення прагнень проповідував Будда, відмова від бажань — є відмова від страждань, адже людина ніколи не задовольняється: «Слід зрозуміти тонкий механізм бажання. Бажання діє таким чином: бажання ставить умови вашому щастю. “Я буду щасливим, якщо я отримаю цей автомобіль, цю жінку, цей будинок”. Здійснення бажань знімає умови, що стоять на заваді вашому щастю. По суті, усе, що ви зробили — це усунення непотрібних перепон до свого щастя, та вже невдовзі ви починаєте думати: “Якщо я знову зможу створити таку перепону, а далі знову її повністю подолати, і я знову відчую таке саме полегшення, яке відчув минулого разу, і знову буду себе прекрасно почувати”. І таким чином, бажання, навіть якщо ми їх здійснюємо, призводять знову до виникнення нових бажань... Чим це важче, тим більшою мірою ви відчуваєте виклик. Чим це важче, тим більшою мірою ви робите ставку на всього себе, ви готові бути гравцем. І, звичайно, виникає більше надій і більше бажань» [14, 174].

У сучасних розвинутих країнах людина має все, до чого вона прагнула, саме це східні філософи вважають причиною депресії в людей. Тобто людина, яка перебуває в скруті, ще продовжує мріяти про краще, сподіватися на завтрашній день, який може все змінити, на Заході людина отримала всі блага, але зрозуміла, що однаково не стала щасливою, їй нема чого сподіватися, чого прагнути, вона опинилася в глухому куті.

Людські бажання є дуже різноманітними, вони діляться на тілесні, пов'язані з фізіологічними потребами, і духовні. Основними групами бажань, які реалізуються в щасливому закінченні казки, є **типові людські прагнення**, властиві всьому людству — виживання та процвітання (здобуття матеріального добробуту, влади, а також подружньої пари). Цим переважно й закінчуються всі чарівні казки: «Azóta már bizonyosan megcsinálta a szerencsésjét, megsegített egyikét bajba jutott királyt, elbánt egy pár boszorkánnyal, és bekötötte a legtakarosabb királykisasszony fejét, s boldogán él szüleiével és testvéreivel a maga fél királyságában. Így teljesedett be a mókuskirály jövődőlése» [26, 115]. (Відтоді він уже, певна річ, здобув своє щастя, допоміг одному—двом королям, що потрапили в біду, покарав кілька відьом, і одружився з найгарнішою принцесою, і щасливо жив із батьками та братами у власній половині королівства. Так справдилося пророцтво короля білок).

Броніслава Кербеліте шляхом структурно-семантичного аналізу литовської чарівної казки виокремила п'ять типів елементарних сюжетів, які й характеризують основні цілі, прагнення героїв казок. Ними є: 1. Стремління до свободи від чужих до панування над ними. 2. Добування засобів існування чи об'єктів, що створюють зручності. 3. Стремління до рівноправного чи високого становища в родині, сім'ї та суспільстві. 4. Пошуки ідеального жениха чи нареченої. 5. Стремління до цілісного й повноцінного роду, сім'ї чи суспільства [11, 94, 95].

Люди, які в той час жили дуже бідно, прагнули насамперед забезпечити свої фізіологічні потреби, адже часто в хаті не було навіть хліба, панувала нужда. Тож про що міг мріяти селянин, як не про **харчі**, їх достаток у майбутньому. Тому в казках з'являються чарівні предмети, які постійно забезпечують людину їжею, пишно описуються багаті пригощання тощо. В угорських казках традиційним зворотом є побажання — «хай буде все, чого бажають очі-рот». Чарівні предмети трапляються в шеругу сюжетів (АТ 563, АТ 564, АТ 567, АТ 590). Це можуть бути чарівні скатертину,

столик, якому варто лише сказати «Столик, застеляйся...», насіння, з якого виростають чудодійні гарбузи: «Закотив гарбуза до хати і нагострив ніж. Коли розрізав на дві половини, то очам не повірив: там був білий хліб, калачі, бринза, м'ясо, ковбаса, солонина — варене, смажене, солодке, квасне й гірке. Та ще й пляшка рому. Максим викладав те добро на стіл, а в гарбузі не меншало» [15, 44].

У другому чудодійному гарбузі був одяг, необхідний людині, а в третьому — золото. Гроші, золото, діаманти, коштовності є символами багатства, тому їх теж часто прагнуть здобути. Персонажі блукають кімнатами, в одній повнісінько срібла, у другій — золота, у третій — діамантів, у четвертій — усілякої їжі, у п'ятій — напоїв: «Хочу, аби міні було на завтра: золоті двори на штири п'онтра, коло дворів золоте дубе з діамантовим листем заввишки тих дворів, від цих дворів до царських золоті мости, биті діамантовим зв'яздим!» [2, 44].

Зрозуміло, що поняття про статки й багатство у казці відповідають уявленням селянства, отриманим із власного досвіду. Так, інтер'єр царського палацу може нагадувати селянську хату, а цар хвалитися «кіньми, коровами, биками, вівцями — словом, усім, що має». «Мав усього доста: і хліба, і грошей, і худоби, і землі, свою винницю — словом усе, що треба чоловікові, аби став багатим» [7, 134]. Ці уявлення можуть бути досить наївними: «Чоловік дивиться у дзеркало, бачить: його дочка у прекрасному палаці. А навколо палацу — загорода, квітники, яких ніде не побачиш. А в самому палаці стільки кімнат, скільки днів у році. Кожна кімната має своє призначення, і на дверях написано, що вона може дати людині. На одних написано: "Мені треба взуття". Бідняк, не довго думаючи, сказав: — Мені треба стільки й стільки пар топанок! Раптом перед ним появилася ціла купа взуття...» [10, 45].

Описи ці яскраві, наочні, образні саме через їхню подібність до дійсності. Кімнати, золоті меблі королівських палат загалом нагадують оселю найзаможнішого господаря. Сам король від своїх дворян відрізняється хіба що коро-

ною на голові й королівськими атрибутами. Дружини драконів готують вечерю чоловікам, щоправда, хліб тут із каменя, а ніж величиною з дошку, галушки олов'яні чи залізні, вино він споживає бочками, та загалом усе нагадує звичайне пригощання гостя.

Мірилом достатку в усі віки були **гроші**, які також можуть з'являтися чудодійним шляхом. Їх може приносити чарівний ослик («потрусися, ослику») чи баранчик, який б'є ногою і сиплять-ся гроші (угор.); щодня під подушкою знаходять гроші золотоволосі близнюки, які з'їли серце та печінку чарівного птаха тощо (АТ 567).

В угорській казці «Принесений Вітром» двоє братів пішли шукати щастя й не повернулися. За ними вирушила сестра. Дорогою вона врятувала чорта, який за це почав їй допомагати, подружився з її сином. Жінка розпитувала чорта, чи він не чув, де знайти щастя? Той відповів, що знає, та хто його знайде, *ніколи більше не буде спокійним, бо потребуватиме дедалі більше скарбів*. Однак жінка не повірила чорту, що щастя полягає в праці, подумала, що чорт хитрує, мовляв, якби вона знайшла щастя, то зробила б сина паном, а більше їй нічого не треба. Наказала чорту нести її на гору, у глибоку печеру, де перебуває щастя. Чорт попереджав, мовляв, *щастя є скарбом диявола, хто багато від нього хоче, не отримає й найменшого*. Під час пошуків вони втратили кіз, які були з ними. А потому її сина підхопив вітер і кудись поніс... Таким чином, вона не знайшла щастя і втратила сина, «якого любила, як життя, а може й більше». Тим часом його знайшли якісь люди, усиновили. Принесений Вітром підріс і пішов шукати матір. Після численних пригод він її знаходить, і це стає для них щастям. Тож щастя виявилось *в любові, теплоті родинних стосунків*.

Казка відображає дійсність у формі бажаного, її фантастика стає художнім засобом подолання реальних життєвих перешкод. М. Горький писав: «Немає фантазії, в основі якої б не лежала реальність. Суцце і бажане: звір сильніший від людини, треба бути сильнішим від звіра. Крупні звіри не можуть спіймати

птаха в повітрі, звідси бажання літати, швидко пересуватися по землі — “чоботи-скороходи”, “килим-літак” і т. д. Фантазія первісної людини як вираження бажаного, уявлення про її можливості. Скелети птерозаврів і літаючий ящур — “дракон-воланс” як прототип дракона, Змія-Горинича. Казка як прототип гіпотези» [1, 192].

Людина завжди мріяла **полегшити свою тяжку працю**, зробити її легкою та плідною. Тож у казках трапляється навіть пшениця, що родить двічі на рік, тобто набагато збільшується її врожайність. За день будуються мости й палаци, засіваються поля, збирається врожай тощо.

Людина мріє **мати велику силу й надприродні здатності**, бути захищеною від ворогів, непереможною в бою: «І почав ділити хлопцям дари. Дав їм такі коні: куди загадають, туди понесуть. Дав їм шаблі. Шаблі такі, що загадають, то зрубають. Дав їм пушки. А були такі, що хлопці загадають, то й застрілять. Дав їм одіж, що до неї ся нич не бере — ні вогонь, ні вода. І повів їх під фундамент, а там — три керниці. Всі киплять і діамантовий пісок підкидають. В одній червоне вино, в другій — чорне, в третій — молоко. Зачерпнув їм по гару червоного вина — випили, й показав їм явора: “Ну, Лайош, кої вирвеш цього явора — на світі не буде дужчого за тебе”» [5, 113].

Старий мріє **стати молодим**: «*Azt szeretném, ha még megfiatalodnék, oszt látnám a boldogságotokat.* На valaki elmenne, osztán elhozná nekem az élet vizét, hogy még escer megfiatalodnék» [33, 92]. (*Я б хотів відмолодитися, у цьому бачу щастя. Якби хтось пішов і приніс мені води життя, аби я знову став молодим*). Однак таке бажання не є природним, адже воно суперечить законам життя, на все є свій час, людина не може вступати в одну й ту саму воду.

Недосяжною мрією людей у всі часи було **безсмертя**, уникнення страшного кінця. Герой казки хоча й умирає, однак воскресає за допомогою живої та мертвої води. Мрії про безсмертя втілювалися в угорській казці «Юнак у пошуках

безсмертя» (АТ 470 С*), яка відома в європейському фольклорі; у східнослов'янській традиції існує лише російська версія, про що згадує Є. Шабліовський, який детально дослідив цей і подібні сюжети [24, 95–105]. У казці порушують складні філософські питання про життя і смерть, досягнення безсмертя. Ми спостерігаємо ту саму невгамованість людських бажань — герою мало жити 600, 800, 1000 років, він прагне жити вічно і спершу досягає цього. Та він «випадає» зі свого реального часу й простору, сумує, і повертаючись до своєї країни, бачить безрадівну картину — усе цілковито змінилось, рідні давно померли, йому тут нічого робити. Розгублений, він хоче повернутися до країни безсмертя, за ним женеться Смерть, і королева безсмертя дивом рятує його. В інших варіантах закінчення не є щасливим. Трагізм ситуації героя символічно підкреслено тим, що він опиняється на мурі замку, що оточує володіння королеви безсмертя, тобто між життям і смертю, його обсідають болісні вагання — він нещасливий у країні безсмертя, бо це не його світ, і не може бути безсмертним у своєму фізичному просторі, тут він підвладний невмолимому закону життя.

Бажання людини, що потрапила в біду, пов'язані з поверненням до попереднього стану, коли вона могла й не помічати, що була щасливою. Тоді вона особливо починає **цінувати здоров'я**, яке також є щастям. «Питає цар: Де ти йдеш? Він відповідає до царя: Іду щастя шукати. Цар каже: *Иди шукай і моего щастя, бо в мене сын сім рік на один бік лежить, хворіє*» [8, 214].

Дослідники підмітили дуже важливу річ — саме творча фантазія людини спричинилася до великих наукових відкриттів у майбутньому: «Як бачимо, віра в казку своєрідно обумовлювалася інтуїтивним відчуттям можливості існування певних явищ і об'єктів поза сферою набутого людиною досвіду, стимулювалася нестримним прагненням пізнати непізнане. Фантастичне начало виростало на ґрунті об'єктивної дійсності як реального збудника перспективної мрії трудової людини [...] Скажімо, непосильну вимогу ставив казковий цар перед хлопцем, що сватався до його

доньки, — побудувати за ніч золотий міст між двома палацами і віз-самохід, що курсував по тому мосту (“Лемик”), але в цій вимозі пульсувала мрія про якийсь новий досконалий спосіб сполучення. А що на сьогодні ця мрія вже технічно втілена в різних формах, — яскраве свідчення її первісної реальності, незважаючи на казково-фантастичне оформлення. Здавалось би, нічого спільного немає сучасний понтон і кинутий через Дунай героєм казки “Шаркань купила хлопця” рушник-місточок, що забирається цим героєм з собою після переходу річки, або дерев’яна, сонячна та зоряна сукні красуні-героїні з казки “Дерев’яне чудо” з сьогочасним одягом із синтетичних матеріалів, а втім між ними все ж відчувається якась невлівима спорідненість в плані самої ідеї створення легких рухомих мостів чи одягів із зовсім незвичних для цього матеріалів [...]

Як бачимо, в глибинах фантастичних вигадок знаходяться продуктивні зерна сміливих припущень, відчувається нестримне бажання численних людських поколінь хоч би уявно розширити свої можливості впливу на природу. В кінцевому рахунку казка як така по-своєму відображала й підживлювала людську пізнавальну діяльність, будучи історично обумовленим її компонентом, продуктом творчості трудового колективу ранніх етапів розвитку суспільства» [6, 5, 6].

Людина мріяла не лише в казках. Подібні гіпотези існували й у численних легендах та міфах, згодом — у науковій фантастиці, кращі твори якої передбачили багато наукових відкриттів і досягнень. Паралелі між казками й фантастичною літературою провів і вивчив російський дослідник Є. Неєлов [13].

Таким чином, бажання людини, яке існувало у формі мрії, надихало її на пошуки реалізації цієї мрії. Та приступити до цих пошуків міг не кожен, а лише той, хто попри будь-яку логіку та здоровий глузд повірив у неможливе, фантастичне, про реальне існування якого годі було й думати. І не тільки наукові пошуки, а передусім творча енергія людини, віра в здійснення нездійсненого, а також інтуїція, що часто є силь-

нішою за логіку, призвели до створення речей, дійсно казкових для тогочасної людини.

Технічний прогрес у наш час досяг рівня, якого в минулому годі було й уявити. Праця людини стала значно легшою, у неї з’явилося багато більше вільного часу, високого рівня досяг комфорт тощо, та чи стала людина щасливішою? Навряд чи, адже моральний, духовний розвиток людини значно відстає від темпів розвитку наукової думки, у зв’язку з чим постає шерех проблем щодо моральних аспектів утілення її в життя, подальшого виживання людства. Зрештою, за блага цивілізації, відхід від природи людина змушена платити велику ціну — погіршення фізичного стану, загроза глобальних катаклізмів, утрата сенсу життя, закоріненості в існуванні.

Одним із найсильніших бажань людини в усі віки було **бажання влади над іншими людьми**. Так, у казці «Падіння льодяного царства» Іванко захотів стати царем. Бажання сина бідного чоловіка, яке викликає в усіх неймовірний подив, подано в дещо наївній напівіронічній манері. Усі сини вивчилися якогось ремесла, не вистачило заняття лише найменшому, який ніким не хотів бути, лише царем, тому вирушив на пошуки країни, де треба царя. У дорозі з нього підсміюються люди, дивуються царі, яким він пропонує передати йому царство: «Гей, сине, ти думаєш, що царем бути фігляр? Та ото на світі найтяжче ремесло!» [21, 12]. Однак Іванкові це *«любиться»*, він наполегливо йде до своєї мети, навіть ризикуючи життям, не відступає від свого слова, перемагає Льодяного царя та отримує царство.

Однак **великої влади заслуговує лише достойна людина** — це чітко звучить у казці — тобто людина, яка зможе правильно розпоряджатися цією владою, правитиме розумно й справедливо. Тому царство чи півцарства героєві дістається після великих подвигів і страждань: «Після весілля я передам тобі цілу державу, а на твою мудру голову накладу корону. *Ти її заслужив, бо ти і настраждався, і натерпівся, і багато лиха зазнав»* [7, 85].

Майже кожна чарівна казка завершується **одруженням героя**, свою наречену він довго

шукає і здобуває, знайти свою пару — одне з найсильніших бажань: «Хлопець змузнів, став красним легенем. І скоро зажурився — ніщо не тішило його, ні до чого не мав охоти. — Що з тобою, сину? — здивувався велетень. Чому ніщо тобі не миле? — Дідюку, — мовив хлопець, — хотів би я женитися» [20, 109].

Герой іде служити, аби набути статків і одружитися. В інших казках він вирушає на пошуки дівчини, яка йому сподобалася. Зради одруження хлопець може порушувати батьківський наказ, присягу баби-яги тощо, за що його карають. Народний погляд на одруження як на гальну необхідність звучить у словах мудрих помічників: «Хлопче, зупинися трохи. Що ти так бурлакуєш по селах та й по містах? Та ти файний хлопець, здоровий, не каліка. Можеш узятися до якоїсь роботи, заробити собі грошей, уженитися, мати жінку, діти. З тебе буде файний газда». Це виражено в казці й прислів'ям: «Ге, кажуть люди, — та як ти до тридцять нежонатий, а до сорок не багатий, то вже з тебе нічого нема» [22, 55]. «І були б довго ще стояли, якби Тимофій не подумав, що ліпше умерти, ніж нежонатим свій вік звікувати» [9, 51]. «Jaj, hát én abba a járatba vagyok, kedves ídesarám meg kedves ídesanyám, hogy nósülnek meg, mer senkim nincs a világon. Csak van egy öreg arám, de mán az is hajdoklik. Hát minek legyen velek, mikor nekem mán asszonyra van szükségem, aki mellett meg fogok húzódni» [32, 97].

(«Ой, та я зараз мандрую, любі батечко й матінко, бо хочу женитися, адже нікого не маю на світі. Є в мене лише старий батько, та й той помирає. Що ж мені робити, потребую дружини, з якою житиму далі»).

У всіх казках герой «щасливо жениться», тобто з коханою дівчиною, наділеною як зовнішньою, так і внутрішньою красою тощо, вона йому судилася на все життя. Фаза одруження в сюжетно-образній структурі казки найчастіше виступає прикінцевим елементом. Здебільшого — це шлюб із царською (королівською, панською) дочкою та успадкування тестевої держави (царства тощо). З одного боку, це ситуація «хепі-енд» — результат, винагорода за всі випробування (страждання) го-

ловного героя, з другого — відбиток особливостей, імовірно, історичного престолоуспадкування екзогамним нареченим, що ставав царем у результаті адекватності наявним у тогочасному соціумі параметрам, якими маркувалася вакансія майбутнього (молодого) царя. Така відповідність демонструвалася в процесі проходження претендентом складних і різнопланових ритуальних випробувань. В. Пропп вважає, що казка відображає канонічну ініціативну фазову схему-алгоритм: відправка для ініціатив в підземне царство (смерті) — ритуальне навчання-випробування — чудесне переродження (воскресіння) — і як нагорода — жадане одруження.

Отже, весілля, як один із кульмінаційних моментів казки і як одна з найкращих подій у житті людини, описують пишню й багато, так би мовити, зі смаком. Молодих змальовують порівняннями, характерними для весільної обрядовості: молодий був як місяць уповні, молода — як та зірочка. Весільний бенкет зображують весело та з гумором: «Тут свадьба в розгарі: гудаки гудуть, молоді і старі підскакують — то грають, веселяться, співають, кричать» [7, 256].

Молодим бажують щастя й злагоди: «Але знайте, злагода й здоров'я — найбільше багатство. Любіть і не кривдіть одне одного» [8, 104]. «Жийте, діти, щасливі і в мирі! Будьте веселі, як весна, здорові, як вода, гожі, як рожка, багаті, як земля наша!» [19, 205].

У деяких фінальних формулах згадується про довге й щасливе життя молодого подружжя: «Цар зробив весілля, повинував царівну та Івана. І вони добре жили, статкували, любили й шанували одне одного» [19, 267]. «І молоді потім собі жили, як двоє голуб'ят, у любові і злагоді. Ніякої гризоти не знали. Може й тепер живуть, як не повмирали» [23, 79]. «І хлопець лишився у тому царстві. Завів нові порядки, дав добре життя усім людям. Від старого няня привіз тої пшениці, що двічі на рік родила, роздав її газдам, і вони почали сіяти, хороший урожай збирати. А наш хлопець ще й тепер любить свою молодицю» [5, 126].

Казковий хепі-енд є важливим для людини з психологічного боку. Угорська фольклористка

Л. Дег писала: «Казковий світ виконання бажань та світ суворої реальності прямують паралельними, невіддільними та взаємозалежними напрямками. Так само як люди готові зустрічатися з реаліями повсякдення, вони повинні мати й здатність полегшувати труднощі щоденного життя, мріючи та фантазуючи. Таким чином, ці реалії стають більш прийнятними. Психолог Бруно Беттельгейм сказав, що діти потребують казок, аби стати здоровими підлітками, потрібні вони й підліткам, аби зберегти здоров'я духу та здобути сили для боротьби та виживання. Ми не можемо існувати без оптимізму, яким постачає нас магичний світ. Ми не можемо не сподіватися, що подорож крізь життя матиме щасливе повернення» [3, 85].

Одним із важливих духовних устремлінь людини завжди було **встановлення справедливості**, правдивих законів на землі. «Своєрідна чарівність і своєрідний реалізм казки полягає в тому, що вона з багатьох точок зору є цікавим і своєрідним відображенням реальності: в ній можна віднайти збережені казкою елементи минулого, теперішнього, повсякденного життя народу, як вираз віри у достойніше, справедливіше життя, втіленої у казковому правосудді» — писав І. Бано [25, 20].

Герой чарівної казки «іде у світ *шукати Правду*», оскільки: «Нема тут життя, бо моя правда записана на піску, а кривда — на камені. Піду у світ» [9, 51].

Справедливість завжди перемагає в казці — антиподи героя, які його кривдять, караються переважно за допомогою чарівних предметів, вигаданих уявою народу. Це може бути чарівна паличка, яка за наказом вискакує з міха та б'є кривдників, чарівні фрукти, з'ївши які, у лю-

1. Горький М. О літературе. Статті и речи. 1928–1936. — М., 1937.
2. Гуцульщина: П'ята часть. Написав проф. В. Шухевич. — Л., 1908.
3. Дег Л. У центрі уваги митець: творення та виконання традиційних казок // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство / Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 85–105.
4. Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К., 1978.

дей відростають носи й вуха... У казці «Пан і слуга» Івану дістається мотузок — варто лише подумати, що захочеш вчинити, зав'язати вузол на мотузкові й сказати: «Як є — так хай буде!». З його допомогою Іван відновлює справедливість, пан віддає за нього дочку, як і обіцяв.

У побутових казках особливо сильно звучить прагнення до відновлення соціальної справедливості, адже селяни були повністю безправними перед владою. Тут покарання за приниження відбувається за допомогою висміювання негативних соціальних типів дотепним героєм, казка ставить їх у гротескні, безглузді ситуації, вони можуть каратися й фізично, аби краще запам'яталося. С. Росовецький вважає це бажанням психологічної компенсації за причинену кривду: «Немає такого приниження, такої кари, яких не зазнав би пан від селянина та господар від наймита в новелістичній казці. Є в цьому прояві соціальної фантастики важлива деталь. Селянин, певна річ, бачив і розумів, що “пани” стоять на вищому за нього культурному щаблі, і тому в казці компенсує це на рівні інтелектуальному: “пан завжди дурний, а селянин із надзвичайною легкістю його обдурює”» [16, 61].

Бажання справедливості, віра в неї виражається також у казках про доброго й справедливого правителя, який керує країною (цикл творів про угорського короля Матяша в угорців та українців-русинів).

Отже, на прикладі оповідальної традиції різномовних спільнот можемо зробити висновок про те, що в народній казці регіону відобразилися найхарактерніші загальнолюдські бажання та прагнення. Завдяки казковій фантастиці вони подаються як уже здійснені, опредметнені, доступні.

5. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки / Вступ. ст., упорядкув., підгот. текстів Запис П. В. Лінтура. — Ужгород, 1969.
6. Дерев'яне чудо: Народні казки / Вступ. ст., упорядкув., підгот. текстів та прим. О. І. Дея. — Ужгород, 1981.
7. Зачаровані казкою / Українські народні казки в записах П. В. Лінтура; упорядкув. І. М. Сенька, В. В. Лінтура. — Ужгород, 1984.
8. Казкар: Народні казки Українських Карпат / Упорядкув., підгот. текстів, прим. та слов. І. В. Хланти. — Ужгород, 1995.

9. Казки Буковини / Запис та літ. підгот. текстів М. Г. Івасюка, упорядкув. М. Г. Івасюка та В. С. Басараба. – Ужгород, 1973.
10. Казки одного села / Запис текстів, післямова та прим. П. В. Лінтура; упорядкув. Ю. Д. Турянця. – Ужгород, 1979.
11. *Кербелите* Б. Историческое развитие структур и семиотики сказок (на материале литовских волшебных сказок). – Вильнюс, 1979.
12. *Монтень* М. Опыты. – М., 1979. – Кн. 1–2.
13. *Неелов* Е. М. Сказка, фантастика, современность. – Петрозаводск, 1987.
14. *Ошо*. От медицины к медитации. – М., 2001.
15. Правда і кривда: Казки / Передм., упорядкув. і прим. І. В. Хланти. – Ужгород, 1982.
16. *Росовецький* С. К. Український фольклор у теоретичному висвітленні. – К., 2007. – Ч. 2. Жанри.
17. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979.
18. *Сковорода* Г. Твори: У 2 т. – К., 1994.
19. Срібні воли: Казки гір і Підгір'я в записках Степана Пушика. – К., 1989.
20. Таємниця скляної гори: Закарпатські народні казки, зібрані М. Фінцицьким / Переклад з угор. та післямова Ю. Шкробинця. – Ужгород, 1975.
21. Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича / Запис текстів та впорядкув. П. В. Лінтура. – Ужгород, 1968.
22. Українські народні казки: Казки Гуцульщини / Запис, упорядкув. і літ. опрац. М. Зінчука. – Л., 2003. – Кн. 1.
23. Чарівне горнятко: Казки / Запис текстів С. Далавурака, М. Івасюка, В. Бандурака та С. Пушика; упорядкув. С. Далавурак та М. Івасюк. – Ужгород, 1971.
24. *Шабліовський* В. С. Міжнародний сюжет «Юнак у пошуках безсмертя» (АТ 470С*) // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – 1990. – Вип. 18. – С. 95–105.
25. *Banó* I. Népmese // Magyar néprajz. – Bp., 1988. – K. V. – Old. 7–79.
26. Három arany nyílvevő. Kárpátaljai magyar népmesék. – Budapest; Ungvár, 1973.
27. *Kocsisné Szirmai*. Felsőtiszai népmesék. – Budapest, 1956.
28. Magyar Népmesekatalogus. – Budapest, 1978–1986. – K. 1–7.
29. *Pallag Rózsa*. Kárpát-ukrajnai magyar népmesék / Össz. Sándor L. – Budapest, 1988.
30. Ritkaszép magyar népmesék. Угорські народні казки рідкісної краси – К., 2002.
31. The types of the folktale. A classification and bibliography Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen translated and enlarged by Stith Thompson. – Helsinki, 1964.
32. Tüzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák / Penckóferné Panyókó M. gyűjtése. – Budapest; Ungvár, 1993.
33. Ungi népmesék és mondák. Gyűjt. és bev. rész irta Géczi J. – Budapest; Ungvár, 1989.

«КОЛЯДУВАННЯ В КИЇВІ ТА ВИСТАВА “ЦАРЯ ІРОДА” В КІНЦІ ХІХ СТ.» (з рукописної спадщини Олександра Іванова – письменника і фольклориста)

Валентина Новітчук

УДК 394.2+398.332.4(477–25)“18”

Публікація нарису Олександра Іванова «Колядування в Києві та вистава “Царя Ірода” в кінці ХІХ ст.» розкриває малодосліджені сторінки міського народного побуту на межі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Заслугує на увагу постать записувача «Колядування...» – Олександра Васильовича Іванова (1884–1958). Український письменник, перекладач, дослідник літератури своєю працею допомагав глибше та краще осмислити й зберегти досвід і надбання традиційної народної культури. У публікації представлені оригінальні тексти, якими «славили» Варвару та Миколая; а також текст вистави «Цар Ірод», що передавався усно від покоління до покоління. Докладно описано психологічні й технологічні моменти підготовки та проведення дійства: створення костюмів, виготовлення масок, «звізди», панцирів, шабель та іншого реквізиту, а також орієнтація на певні статево-вікові параметри учасників видовища.

Ключові слова: Різдво, Різдвяна зірка, св. Варвара, св. Миколай, колядування, вистава, Цар Ірод.